

PARICHAYA

PREPARATORY COURSE FOR LEVEL 2
OF
SAMSKRITA BHARATI EXAMS

परिचयः

परीक्षा-सज्जतावर्गः - पत्राचारसंस्कृतस्य द्वितीयस्तरः

Class 06 – Svarasandhi – Part 3

Teacher: Kum. Maheshwari

गुरुवन्दनम् – Guruvandanam

गुरुरेव गतिर्गुरुमेव भजे

gurureva gatirgurumeva bhaje

गुरुणैव सहास्मि नमो गुरवे ।

guruṇaiva sahāsmi namo gurave ।

न गुरोः परमं शिशुरस्मि गुरोः

na guroḥ paramam śiśurasmi guroḥ

मतिरस्ति गुरौ मम पाहि गुरो ॥

matirasti gurau mama pāhi guro ॥

प्रार्थना - Prayer

ब्रवीमि संस्कृतं वाचा

bravīmi samskṛtam vācā

ध्यायामि संस्कृतं हृदा ।

dhyāyāmi saṃskṛtam hṛdā ।

कुर्वे सेवां च कायेन

kurve sevāṁ ca kāyena

वन्दे संस्कृतमातरम् ॥

vande saṃskṛtamātaram ॥

प्रार्थना - Prayer

यो नरः संस्कृतव्योम्नि
ह्यालयं रमते मुदा ।
संस्कृतिं चैव संस्कारं
विन्दते नात्र संशयः ॥

yo narah samskrtyomni
hyālayam̄ ramate mudā ।
saṃskṛtim̄ caiva saṃskāram̄
vindate nātra samśayah ॥

कण्ठपाठः

शब्दरूपाणि धातुरूपाणि च

राष्ट्रस्त्रपाणि

पितृ, मातृ, गो

ऋकारान्तः पुलिलङ्गः पितृ-शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	पिता	पितरौ	पितरः
सम्बोधनप्रथमा	हे पितः	हे पितरौ	हे पितरः
द्वितीयाविभक्तिः	पितरम्	पितरौ	पितृन्
तृतीयाविभक्तिः	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
चतुर्थीविभक्तिः	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	पितुः	पित्रोः	पितृणाम्
सप्तमीविभक्तिः	पितरि	पित्रोः	पितृषु

एवं भ्रातृ, जामातृ, देवृ, सव्येष्ट इत्यादयः शब्दाः ।

ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गः मातृ-शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	माता	मातरौ	मातरः
सम्बोधनप्रथमा	हे मातः	हे मातरौ	हे मातरः
द्वितीयाविभक्तिः	मातरम्	मातरौ	मातृः
तृतीयाविभक्तिः	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
चतुर्थीविभक्तिः	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	मातुः	मात्रोः	मातृणाम्
सप्तमीविभक्तिः	मातरि	मात्रोः	मातृषु

एवं यातृ, दुहितृ, ननान्दृ इत्यादयः शब्दाः ।

ओकारान्तः उभयलिङ्गः (पुं, स्त्री) गो-शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	गौः	गावौ	गावः
सम्बोधनप्रथमा	हे गौः	हे गावौ	हे गावः
द्वितीयाविभक्तिः	गाम्	गावौ	गाः
तृतीयाविभक्तिः	गवा	गोभ्याम्	गोभिः
चतुर्थीविभक्तिः	गवे	गोभ्याम्	गोभ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	गोः	गोभ्याम्	गोभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	गोः	गवोः	गवाम्
सप्तमीविभक्तिः	गवि	गवोः	गोषु

धातुरूपाणि

चित्

चित् चयने - (To Collect)

‘चि’-धातोः लट्-लकार-परस्मैपदरूपाणि

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चिनोति	चिनुतः	चिन्वन्ति
मध्यमपुरुषः	चिनोषि	चिनुथः	चिनुथ
उत्तमपुरुषः	चिनोमि	चिनुवः, चिन्वः	चिनुमः, चिन्मः

चित् चयने - (To Collect)

‘चि’-धातोः लृट्-लकार-परस्मैपदस्त्रपाणि

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चेष्यति	चेष्यतः	चेष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	चेष्यसि	चेष्यथः	चेष्यथ
उत्तमपुरुषः	चेष्यामि	चेष्यावः	चेष्यामः

चित् चयने - (To Collect)

‘चि’-धातोः लोट्-लकार-परस्मैपदस्त्रपाणि

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चिनोतु, चिनुतात्	चिनुताम्	चिन्वन्तु
मध्यमपुरुषः	चिनु, चिनुतात्	चिनुतम्	चिनुत
उत्तमपुरुषः	चिनवानि	चिनवाव	चिनवाम

चित् चयने - (To Collect)

‘चि’-धातोः लड्-लकार-परस्मैपदस्त्रपाणि

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अचिनोत्	अचिनुताम्	अचिन्वन्
मध्यमपुरुषः	अचिनोः	अचिनुतम्	अचिनुत
उत्तमपुरुषः	अचिनवम्	अचिनुव, अचिन्व	अचिनुम, अचिन्म

चिन् चयने - (To Collect)

‘चि’-धातोः लट्-लकार-आत्मनेपदरूपाणि

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चिनुते	चिन्वाते	चिन्वते
मध्यमपुरुषः	चिनुषे	चिन्वाथे	चिनु॒ध्वे
उत्तमपुरुषः	चिन्वे	चिनुवहे, चिन्वहे	चिनुमहे, चिन्महे

चित् चयने - (To Collect)

‘चि’-धातोः लट्-लकार-आत्मनेपदरूपाणि

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चेष्टते	चेष्टेते	चेष्टन्ते
मध्यमपुरुषः	चेष्टसे	चेष्टेथे	चेष्टध्वे
उत्तमपुरुषः	चेष्टे	चेष्टावहे	चेष्टामहे

चिन् चयने - (To Collect)

‘चि’-धातोः लोट्-लकार-आत्मनेपदरूपाणि

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चिनुताम्	चिन्वाताम्	चिन्वताम्
मध्यमपुरुषः	चिनुष्व	चिन्वाथाम्	चिनुष्वम्
उत्तमपुरुषः	चिनवै	चिनवावहै	चिनवामहै

चिन् चयने - (To Collect)

‘चि’-धातोः लड़-लकार-आत्मनेपदरूपाणि

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चिनुताम्	चिन्वताम्	चिन्वताम्
मध्यमपुरुषः	चिनुष्व	चिन्वाथाम्	चिनुष्वम्
उत्तमपुरुषः	चिनवै	चिनवावहै	चिनवामहै

सुभाषितानि

कण्ठपाठः

सुभाषितम्

९९

यदा किञ्चिऽऽहं गज इव मदान्धः समभवम्
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभद्रवलिप्तं मम मनः ।
यदा किञ्चित् किञ्चित् बुधजनसकाशादवगतम्
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥

सुभाषितम्

१२

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥

सुभाषितम्

१३

रत्नैर्महाब्धेस्तुतुषुर्न देवाः
न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।
सुधां विना न प्रययुर्विरामं
न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥

सुभाषितम्

१४

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं निगूहति गुणान् प्रकटीकरोति ।
आपद्वतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥

सुभाषितम्

१५

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्ततः पीडयन्
पिबेद्य मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
कदाचिदपि पर्यटन् शशविषाणमासादयेत्
न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्माराधयेत् ॥

सन्धिः

पुनरावर्तनम्, स्वरसन्धिः

उच्चारणस्थानानि

उच्चारणस्थानानि	तेषु स्थानेषु उत्पन्नाः वर्णाः
कण्ठः	अ आ अऽ क् ख् ग् घ् ङ् ह् ०ः (विसर्गः)
तालु	इ ई इऽ च् छ् ज् झ् ज् य् श्
मूर्धा	ऋ ऋ ऋऽ ट् ठ् ङ् ण् र् ष्
दन्ताः	ल् लऽ त् थ् द् ध् न् ल् स्
ओष्ठौ	उ ऊ उऽ प् फ् ब् भ् म् (उपध्मानीयः)
कण्ठतालु	ए एऽ ऐ ऐ४
कण्ठोष्ठम्	ओ ओऽ औ औ४
नासिका	ॐ (अनुस्वारः) ङ् ज् ण् न् म्
दन्तोष्ठम्	व्
जिह्वामूलम्	(जिह्वामूलीयः)
उरः	ळ, हँ, ह्म, हङ्, हङ्, ह्य, ह्व, ह्ळ

त्रिविधानि सन्धिकार्याणि

- **आदेशः** - विद्यमानं वर्ण वर्णसमुदायं वा निवर्त्य तस्य स्थाने
आगतः वर्णः वर्णसमुदायः वा आदेशः इत्युच्यते ।
- **आगमः** - स्थितानां वर्णानां मध्ये आगतः नूतनः वर्णः आगमः ।
- **लोपः** - पूर्व हृष्टस्य अदर्शनं लोपः ।

स्थानी, निमित्तम्, आदेशः, आगमः

स्थानी – It is the letter or group of letters which gets replaced by आदेश. Represented in **Red** colour.

निमित्तम् – It is the letter or letters which should be present for a Sandhi to occur. Represented in **Blue** colour.

आदेशः – It is the letter or group of letters which is replacing one or more letters. Represented in **Green** colour.

आगमः – It is the letter which is added which doesn't replace any letter. Represented in **Purple** colour.

स्वरसन्धिः

सवर्णदीर्घसन्धिः

अ / आ
इ / ई
उ / ऊ
ऋ / ऋ / लू

गुणसन्धिः

अ / आ + इ/ई, उ/ऊ, ऋ/ऋ/लू

वृद्धिसन्धिः

अ / आ + ए/ऐ, ओ/औ

यणसन्धिः

इ/ई, उ/ऊ, ऋ/ऋ, लू + असवर्णस्वरः

यान्तवान्तादेशसन्धिः

ए, ऐ, ओ, औ + स्वरः

पूर्वरूपसन्धिः

पररूपसन्धिः

प्रकृतिभावः

माहेश्वरसूत्राणि

अ इ उ ण् । क्र ल् क् । ए ओ ङ् । ऐ औ च् ।

ह य व र ट् । ल् ण् । ज म ड ण न म् । झ भ ज् ।

घ ढ ध ष् । ज ब ग ड द श् । ख फ छ ठ थ च ट त क् ।

क प य् । श ष स र् । ह ल् ।

सर्वर्णदीर्घसन्धेः कोष्ठकम्

पूर्ववर्णः		परवर्णः		आदेशः
अ / आ	+	अ / आ	=	आ
इ / ई	+	इ / ई	=	ई
उ / ऊ	+	उ / ऊ	=	ऊ
ऋ / ॠ / लू	+	ऋ / ॠ / लू	=	ॠ

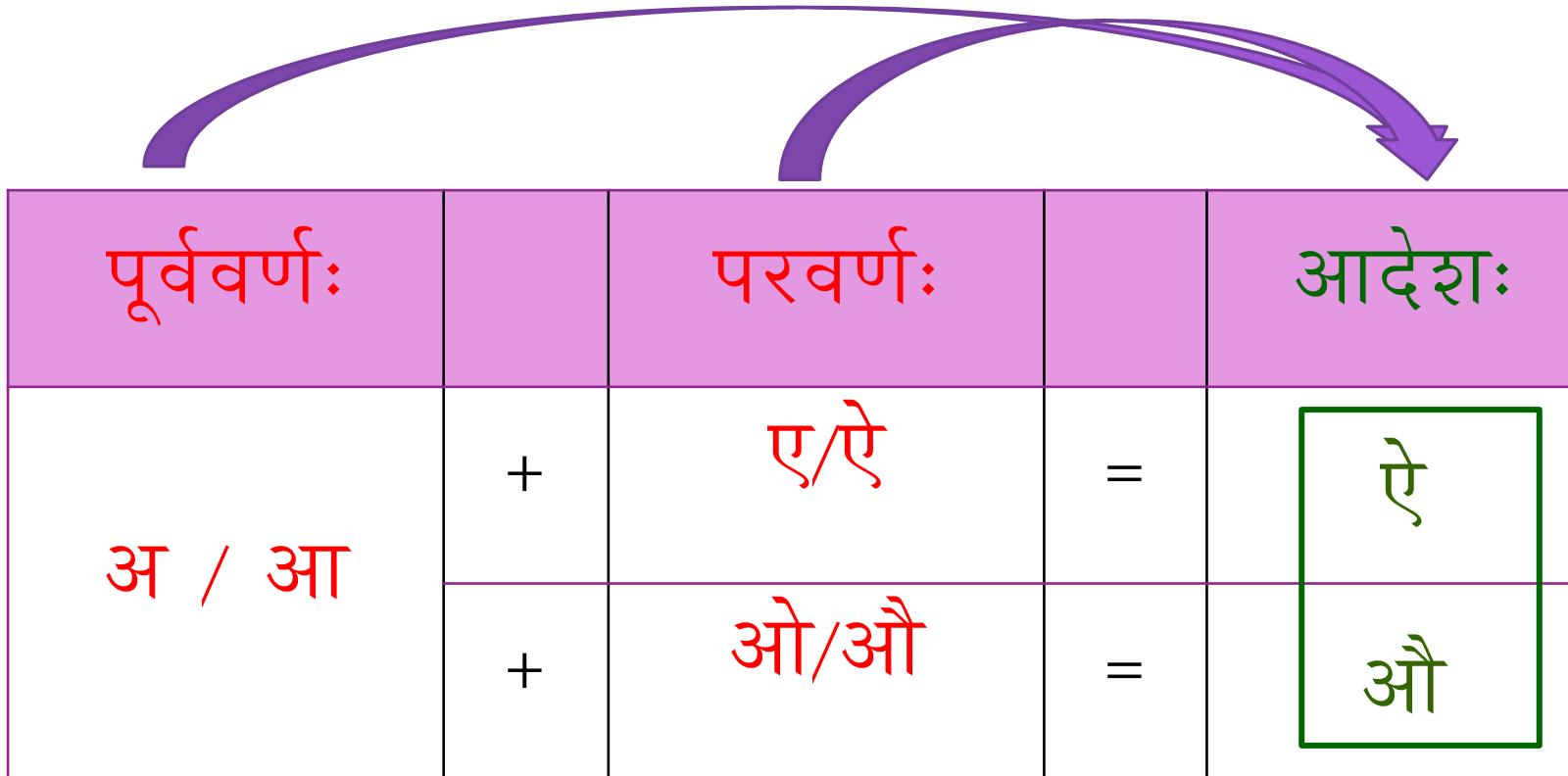
अत्र
पूर्व-परवर्णयोः
स्थाने दीर्घवर्णस्य
आदेशः

गुणसन्धेः कोष्ठकम्

पूर्ववर्णः		परवर्णः		आदेशः
	+	इ/ई	=	ए
अ / आ	+	उ/ऊ	=	ओ
	+	ऋ/ऋ	=	अर्
	+	ल्	=	अल्

अत्र
पूर्व-परवर्णयोः
स्थाने गुणस्य
आदेशः

वृद्धिसन्धेः कोष्ठकम्

पूर्ववर्णः		परवर्णः		आदेशः
अ / आ	+	ऐ	=	ऐ
	+	ओ/औ	=	औ

अत्र
 पूर्वपरवर्णयोः
 स्थाने वृद्धेः
 आदेशः

यण्सन्धेः कोष्ठकम्

पूर्ववर्णः		प्रवर्णः		आदेशः
इ / ई	+		=	य्
उ / ऊ	+		=	व्
ऋ / ॠ	+	अस्वर्णस्वरः	=	र्
ल्	+		=	ल्

अत्र पूर्ववर्णस्य
स्थाने आदेशः

अयादिसन्धेः कोष्ठकम्

पूर्ववर्णः		प्रवर्णः		आदेशः
ए	+		=	अय्
ऐ	+		=	आय्
ओ	+	स्वरः	=	अव्
औ	+		=	आव्

अत्र पूर्ववर्णस्य
स्थाने आदेशः

पूर्वस्त्रपस्यन्धेः नियमः

- पदान्ते विद्यमानात् ए / ओ वर्णात् वा यदि अ वर्णः परो भवति तदा (पूर्वपरयोः) स्थाने ए / ओ वा क्रमात् आदेशः भवति । तत्र ‘अ’ (अवग्रहः) चिह्नम् एकारात् ओकारात् वा परं लिख्यते ।
- When ए or ओ at the end of the word, is followed by अ, ए or ओ replaces both respectively and the sign ‘अ’ (avagraha) is placed after ए or ओ

पूर्ववर्णः		परवर्णः		आदेशः
पदान्ते ‘ए’	+		=	ए
पदान्ते ‘ओ’	+	अ	=	ओ

समर्थो

असि

स् + अ + म् + अ + र् + थ् + ओ

अ + स् + इ

स् + अ + म् + अ + र् + थ्

+ ओ

+ स् + इ

समर्थोसि

पूर्वस्त्रपसन्धेः कोष्ठकम्

पूर्ववर्णः		परवर्णः		आदेशः
पदान्ते 'ए'	+		=	ए
पदान्ते 'ओ'	+	अ	=	ओ

अत्र
 पूर्व-परवर्णयोः
 स्थाने पूर्वस्त्रपस्य
 आदेशः

अयम्
 अयादिसन्धेः
 अपवादः

Important Note - I

- The symbol ‘S’ doesn’t always mean that पूर्वस्त्रूपसन्धि has occurred.
- Many texts used the symbol ‘S’ for denoting सर्वर्णदीर्घसन्धि also.
- उदा - देवताऽऽत्मा = देवता + आत्मा (सर्वर्णदीर्घसन्धि)

Important Note - II

- Writing the symbol ‘S’, to denote पूर्वस्त्रूपसन्धि has occurred, is not mandatory.
- Many texts don’t use the symbol ‘S’ for denoting पूर्वस्त्रूपसन्धि has occurred.

उदा – समर्थो + असि = समर्थोऽसि / समर्थोसि

- For the benefit of the students, we will be using the symbol ‘S’ everywhere to denote that पूर्वस्त्रूपसन्धि has occurred

पूर्वस्त्रपसन्धिः - उदाहरणानि

ते + अत्र	त् + ए + अत्र	=	तेऽत्र
रामो + अपि	राम् + ओ + अपि	=	रामोऽपि
बालको + अस्ति	बालक् + ओ + अस्ति	=	बालकोऽस्ति
वने + अस्मिन्	वन् + ए + अस्मिन्	=	वनेऽस्मिन्
को + अपि	क् + ओ + अपि	=	कोऽपि
सो + अवदत्	स् + ओ + अवदत्	=	सोऽवदत्

परस्तपस्यन्धेः नियमः

- अवर्णान्तात् उपसर्गात् यदा एकारादिः ओकारादिः
 धातुः परः भवति, तदा पूर्वपरयोः च स्थाने
 एकारस्य ओकारस्य च आदेशः क्रमेण भवति ।
- If उपसर्ग ending with अ, is followed by a धातु beginning with letter as ए or ओ, ए or ओ is substituted in place of both letters

पूर्ववर्णः		परवर्णः		आदेशः
अ (उपसर्गस्य अन्तः)	+	ए (धात्वादिः)	=	ए
	+	ओ (धात्वादिः)	=	ओ

प्र

एजते

प् + र् + अ

ए + ज् + अ + त् + ए

प् + र्

+ ए

+ ज् + अ + त् + ए

प्रेजते

परस्तपस्त्थेः कोष्ठकम्

पूर्ववर्णः		परवर्णः		आदेशः
अ (उपसर्गस्य अन्तः)	+	ए (धात्वादिः)	=	ए
	+	ओ (धात्वादिः)	=	ओ

अत्र
पूर्व-परवर्णयोः
स्थाने परस्तपस्य
आदेशः

पूर्वस्त्रपसन्धिः - उदाहरणानि

उप + ओषति

=

उपोषति

उप + एजते

=

उपेजते

What is प्रकृतिभाव?

- निमित्ते सति अपि सन्धिकार्यस्य अभावः = प्रकृतिभावः
- The absence of a Sandhi, even when the necessary conditions of the Sandhi are present, is प्रकृतिभाव
- प्रकृत्या = स्वभावेन, भावः = अवस्थितिः
- In प्रकृतिभाव, the letters remain as they are without any change as there is no sound transformation

प्रकृतिभावस्य नियमः

- पदान्ते वर्तमानानाम् अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ऋ, ल्
 इत्येतेषाम् ऋकारे परे प्रकृतिभावः विकल्पेन भवति ।
 प्रकृतिभावपक्षे पूर्ववर्णस्य दीर्घस्वरस्य हस्वः च भवति ।
 प्रकृतिभावः समासेऽपि भवितुमर्हति ।

पूर्ववर्णः		परवर्णः		
(पदान्ते) अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ऋ, ल्	+	ऋ	=	No change

- When at the end of a पद, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ऋ, ल् are present and if they are followed by ऋ then optionally प्रकृतिभाव occurs i.e., there is no change. When प्रकृतिभाव occurs, if the पूर्ववर्ण is दीर्घ, it becomes हस्व. प्रकृतिभाव can occur in a समास also.

राजा

ऋषिः

र् + आ + ज् + आ

+ ऋ + ष् + इः

र् + आ + ज् + आ

+ ऋ + ष् + इः

र् + आ + ज् + अ

+ ऋ + ष् + इः

प्रकृतिभावपक्षे

राजऋषिः

प्रकृतिभावस्य कोष्ठकम्

पूर्ववर्णः		परवर्णः		
(पदान्ते) अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ऋ, ल	+	ऋ	=	No change

प्रकृतिभावस्य - उदाहरणानि

सर्वांगीर्घः

वसन्त + ऋतुः	=	वसन्तऋतुः
गुरु + ऋणम्	=	गुरुऋणम्
ऐश्वर्य + ऋद्धिः	=	ऐश्वर्यऋद्धिः
परम + ऋषिः	=	परमऋषिः
पितृ + ऋणम्	=	पितृऋणम्
मातृ + ऋणम्	=	मातृऋणम्

गुणः

प्रकृतिभावस्य नियमः

- माता गृहे वर्तत इति सः वदति ।
- भवद्गृहे शोभत इति मित्रैः उक्तम् ।
- तस्मा इमां लेखनीं देहि ।
- संस्कृतपठनार्थ बालका आगतौ स्तः ।

In the above sentences अयादिसन्धि has taken place. Then य् & क् are obliterated. After this no other sandhi will happen.

Summary

- पितृ, मातृ, गो शब्दरूपाणि
- चित्र धातुरूपाणि
- पूर्वरूप-पररूप-प्रकृतिभावः

Announcement

- On this auspicious occasion of Sarasvati Puja there is no class on Friday (11.10.2024)
- Next Class – Wednesday (16.10.2024)

This will be an exercise class

गृहकार्यम्

- शब्दरूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।
- धातुरूपाणाम् अभ्यासं कुरुत ।

प्रश्नाः

॥ शान्तिमन्त्रः sāntimantrah ॥

सर्वे भवन्तु सुखिनः

सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु

मा कश्चिद्दुःखभाग्भवेत् ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

sarve bhavantu sukhinah

sarve santu nirāmayāḥ ।

sarve bhadrāṇi paśyantu

mā kaścidduḥkhabhāgabhavet ॥

om̄ sāntih̄ sāntih̄ sāntih̄ ॥

QUESTIONS/DOUBTS?

Email us @

sanskritfromhome@vyomalabs.in

For downloading course-materials, login @

www.sanskritfromhome.org

Subscribe to our youtube channel @

[vyoma-samskrta-pathasala](https://www.youtube.com/c/vyoma-samskrta-pathasala)

Buy our Samskrita-learning products @

www.digitalsanskritguru.com

Support our cause for Samskrita-Samskriti @

vyoma.org

© 2024-25 All the content in this presentation is
the intellectual property of Vyoma Linguistic
Labs Foundation.

All materials shared in our website are purely
for the purpose of personal study.

Replication/reuse in any form without written
permission from the organisation is prohibited.

**CONTRIBUTE now & create a transformation;
link in the description below**

**Thank You
For Watching**

**Don't forget to
Subscribe, Like, Share, Comment**

Click the bell

